

УДК 82-3.512.162

KBT 84 (5Aze)

<https://doi.org/10.33864/MTFZK.2019.49>

Əkrəm BAĞIROV*
(Azərbaycan)

AMEA, Əlyazmalar İnstitutu

“Ərəfat ül-Aşiqin və Ərəsət ül-Arifin” təzkirəsi və Azərbaycan şairləri

Xülasə

Klassik farsdilli poeziyanın tədqiqində mühüm mənbələrdən biri ədəbi təzkirələrdir. Bүgүnki Türkiyə torpaqlarından tutmuş Orta Asiya və Hindistana qədər geniş bir ərazidə yaşamış müxtəlif millət və xalqlar öz dillərindən əlavə Şərqi poeziya dili sayılan fars dilində də bacarıqlarını sınaqlarından farsdilli təzkirələrin əksəriyyətində bu xalqların nümayəndələrinin adlarına rast gəlmək olar. Belə mühüm qaynaqlardan biri İran əsilli şair və ədəbiyyatşünas Təqiəddin Məhəmməd Əvhədinin (h.q. 973-1040/m.1565-1631) h.q. 1022-1024-cü illərdə Hindistanda yazdığı “Ərəfat ül-Aşiqin və Ərəsət ül-Arifin” təzkirəsidir. Səfəvilər dövründə yaşamış müəllif bu təzkirəni İrandan Hindistana mühacirət etdikdən sonra Aqrada Cahangir şahın (hak.illəri: h.q.1014-1037) hakimiyyəti illərində qələmə almışdır. İstifadə etdiyi çoxsaylı mənbələr əsasında üç min beş yüzə qədər şair haqqında məlumat verən bu təzkirə farsdilli poeziyanın yarandığı vaxtdan müəllifin yaşadığı günlərə qədər olan böyük bir dövrü əhatə edir. Müəllif təzkirəni fars əlifbasında olan 28 hərfə uyğun olaraq 28 “ərsə”yə və hər bir “ərsə”ni üç “qorfa”yə – qədim dövr şairləri, orta dövr şairləri və yeni dövr şairlərini əhatə edən hissələrə bölür. Müəllif birinci iki dövr şairləri haqqında yazarkən mənbələrə istinad etsə də üçüncü dövr şairləri-

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, akram52@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6269-5739>

müasirləri haqqında demək olar ki, verdiyi bütün məlumatlar onun şəxsən görüşdü-yü şairlər haqqında olduğundan olduqca dəyərlidir.

Bu təzkiyənin elmi-tənqidi mətni üç əlyazma nüsxəsi əsasında h.q. 1389-cu ildə (2010) “Mirase-Məktub” elmi-tədqiqat mərkəzi tərəfindən İranda səkkiz cildə çap edilmişdir. Tənqidi mətni çapa hazırlayarkən İran alimləri Zabiollah Sahebkarı və Amene Fəxr-Əhməd təkcə əllərində olan üç nüsxə ilə kifayətlənməmiş, tam dolğun mətn hazırlamaq üçün çoxsaylı ədəbi-tarixi mənbələrdən istifadə etmişlər.

Məqalədə bu təzkiyə, onun İran çapı və orada təqdim edilmiş Azərbaycan şairləri haqqında ilk dəfə geniş və hərtərəfli məlumat verilir.

Açar sözlər: Təqi Əvhədi, “Ərəfat ül-Aşiqin və Ərəsat ül-Arifin, Təzkiyə, Azərbaycan, Təbriz, Ərdəbil, Şirvan

Giriş

Klassik farsdilli poeziyanın tədqiqində mühüm mənbələrdən biri ədəbi təzkiyələrdir. Bүgүnkү Tүrkiyə torpaqlarından tutmuş Orta Asiya və Hindistana qədər geniş bir ərazidə yaşamış müxtəlif millət və xalqlar öz dillərindən əlavə Şərqi poeziya dili sayılan fars dilində də bacarıqlarını sınaqlarından farsdilli təzkiyələrin əksəriyyətində bu xalqların nümayəndələrinin adlarına rast gəlmək olar. Belə mühüm qaynaqlardan biri İran əsilli şair və ədəbiyyatşünas Təqiəddin Məhəmməd Əvhədinin h.q. 1022-1024-cü illərdə Hindistanda yazdığı “Ərəfat ül-Aşiqin və Ərəsat ül-Arifin” təzkiyəsidir.¹ Səfəvilər dövründə yaşamış müəllif bu təzkiyəni İrandan Hindistana müraciət etdikdən sonra Aqrada Cahangir şahın (hak.illəri: h.q. 1014-1037) dövründə qələmə almışdır. İstifadə etdiyi çoxsaylı mənbələr əsasında² yazılmış bu əsər üç min beş yüzə qədər şair haqqında məlumat verir və farsdilli poeziyanın yarandığı vaxtdan müəllifin yaşadığı günlərə qədər olan böyük bir dövrü əhatə edir. Bu təzkiyədə şairlər haqqında yazılmış bioqrafiyalar və təqdim edilən şeir örnəklə-

¹ Təqiəddin Məhəmməd Əvhədi Hüseyni Dəqqaqi Bəlyani İsfahani “Ərəfat ol-Aşiqin və Ərəsat ol-Arifin”. Təshih: Zəbihullah Sahebkarı və Amene Fəxr Əhməd. Nəşer: Mirase-Məktub. Tehran – 1389, 8 c. (88 s.) +5494 səh.

² Əhməd Qolçin Məani “Tarixə-təzkirehaye-farsi” əsərində az sayda təzkiyəçinin bu qədər mənbəyə müraciət etdiyini və mənbələrin adını çəkdiyini xüsusi qeyd edir. Əhməd Gülçin Məani. Tarixə-Təzkirehaye-Farsi. 2 cildə, Tehran-1348, 1350, Tehran Universiteti nəşriyyatı., II cild, (s.7). 765+1006 səh.

rindən əlavə, o şairlərin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatı haqqında, tarixi hadisələr barədə maraqlı və dəyərli məlumatlara rast gəlmək olar.

Məqalə Azərbaycan oxucusu üçün həm bu təzkirə, həm də onun müəllifi ilə bağlı ilk tanışlıq olduğu səbəbindən onun müəllifi, yaratdığı əsərlər, Azərbaycan şairlərinin də təqdim edildiyi adı gedən təzkirə ilə bağlı məlumat xarakteri daşıyır.

Kimdir Təqi Əvhədi?

Müəllifin bütöv adı Təqiəddin Məhəmməd Əvhədi Hüseyni Dəqqaqi Bəlyani İsfahanidir. Təzkirəyə yazdığı ön sözdə o, h.q. 973-cü ildə (m.1565) İsfahanda anadan olduğunu qeyd edir¹ və bu haqda şeirlə bir maddeyi-tarix də verir. Uşaqılıq illərini İsfahanda keçirir. Elmə böyük həvəs göstərən Təqi doqquz yaşlarından şeir yazmağa başlayır. Təqi uşaq ikən atası Muinəddin Hindistana səfər edir və orada da vəfat edir. Yetim qalan Təqi bir müddət Şah Təhmasibin əsli-nəcəbəti olan yetimlər üçün açdığı təhsil ocağında oxuyur. On iki yaşına qədər İsfahanda yaşayır və elmin müxtəlif sahələri üzrə təhsilini davam etdirir. Təqinin təlim-tərbiyəsinə böyük təsir göstərmiş anası da o, uşaq ikən – 12 yaşında olarkən vəfat edir. Anası vəfat etdikdən sonra o Yəzd şəhərinə, qohumlarının yanına gedir və bir il orada qaldıqdan sonra yenidən İsfahana qayıdır və on altı yaşına qədər doğulduğu şəhərdə yaşayır. Daha sonra Şiraza səfər edir və dörd il bu şəhərdə qalıb orada təhsilini davam etdirir. İyirmi yaşında yenidən İsfahana qayıdır və Sultan Məhəmməd Xudabəndənin xidmətinə daxil olur. Daha sonra I Şah Abbasın sarayına yol tapan Təqi Əvhədi orada ədəbi mühitə düşür. Bir ildən sonra yenidən Şiraza qayıdır və beş il sərəsər Şirazda yaşayır. Bu zaman Şirazın şeir məclislərində iştirak edir, dövrün tanınmış şairləri ilə tanış olur. Bu zaman Şirazın şeir məclislərində iştirak edir, dövrün tanınmış şairləri ilə tanış olur. Beş ildən sonra yenidən İsfahana qayıdır. Bu şəhərdə şahın diqqətini cəlb etdiyi və bu səbəbdən hörmətə sahib olduğu üçün ona “şahpəsənd”-“şahbəyənon” adı qoyurlar. Lakin İsfahanda yayılmış taun xəstəliyi səbəbindən yenidən o şəhəri tərk edib Yəzdə gedir və bir il orada qalır. Daha sonra yenidən İsfahana qayıtsa da h.q. 1005-ci ildə müqəddəs məkanları ziyarət etmək məqsədi ilə səfərə çıxır və Kərbəla, Nəcəf, Kazimeyn, Bağdad şəhərlərində dörd il yaşayır və buradakı ədəbi mühitə yaxınlıq edib şairlərlə görüşür. H.q. 1008-ci ildə yenidən İsfahana qayıdır və h.q.

¹ *Ərəfat ül-Aşiqin...*” (c.I), (s.17).

1014-cü ilə qədər bu şəhərdə yaradıcılıqla məşğul olur. 1015-ci ildə bir neçə şair dostları ilə birlikdə Hindistan səfərinə yola düşür. Əvvəlcə Şiraza, ordan Kurmana və sonra Qəndəhara və nəhayət Lahora çatır. Bir il Lahorda qaldıqdan sonra Aqrada Cahangir şahın xidmətinə daxil olur. Bir müddət Kəcrat şəhərində yaşayıb h.q. 1020-ci ildə Həcc ziyarətinə getmək fikrinə düşür. Lakin bu ziyarət ona nəsib olmur və Aqraya gedir. Bir neçə il bu şəhərdə yaşayır. H.q.1022-ci ildə məşhur təzkirəsinə yazmağa başlayır və demək olar ki, iki ilə onu tamamlayır. Ümumiyyətlə Hindistan ədəbi mühitinin Təqi Əvhədiyə böyük təsiri olur. O, əsərlərinin böyük bir qismini burada yazıb yaradır. Təzkirəçinin vəfat tarixi ilə bağlı fikirlər müxtəlif olsa da, h.q.1040-cı ilə qədər həyatda olduğunu onun öz əsərləri təsdiq edir.¹

Təqi Əvhədinin yazdığı əsərlər

Təqi Əvhədi məhsuldar bir qələm sahibi, şair, ədəbiyyatşünas-təzkirəçi olmuşdur. Onun yazdığı əsərlərin əksəriyyəti günümüzdə qədər gəlib çatmasa da, bu əsərlər haqqında müəllif “Kəbeyi-İrfan” təzkirəsində məlumat verir və adlarını çəkir. Otuz min beyt nəzm və çoxsaylı nəsr əsərləri onun nə qədər məhsuldar bir qələm sahibi olduğunu göstərsə də ədəbiyyat tarixinə Təqi Əvhədi böyük həcmli təzkirələrin banisi kimi düşmüşdür. Onun nəzmlə yazdığı əsərlər bunlardır:

-“Yaqub və Yusif” məsnəvisi;

-“Nəş’əti-bixumar” saqınaməsi;

-“Kəbəyi-didar”. Bu əsər Nizaminin “Məxzən ül-Əsrar” poeması vəznində yazılmışdır;

-“Səfinət əs-Səkinə”;

-“Kəbeyi-Hərəmeyn”;

-“Lövh-i-Məhfuz”;

-“Qələmi-Qudrət”;

Təqi Əvhədi, müxtəlif adlarda on bir qəsidə, çoxsaylı rübailər, qəzəllər yazmışdır. Nəsrə yazdığı əsərlər isə bunlardır:

-“Sürməyi-Süleymani” adlı izahlı lüğət. Çox maraqlıdır ki, “Bürhani-Qate” lüğətinin müəllifi Məhəmməd Hüseyn Təbrizi əsərini yazarkən bu mənbədən gen-

¹ “Ərəfat ül-Aşiqin...” (c.I), (s.55).

Əkrəm Bağirov. “Ərəfat ül-Aşiqin və Ərəsət ül-Arifin” təzkirəsi və Azərbaycan şairləri, s. 73-86

bol istifadə etmişdir. Bu əsəri Təqi Əvhədi h.q. 1012-ci ildə İsfahanda olarkən yazmışdır. Əsər 1364-cü şəmsi ilində Tehrandə nəşr edilmişdir.¹

-“Kafiyət əl-Qafiyə”-tədqiqatçılar bu əsərin qafiyə elmi haqqında yazıldığını ehtimal edirlər.

-“Miftahi-məfatih” və “Eyniyyə”. Təsəvvüf və irfan elminə həsr olunmuş bu hər iki əsər müəllifin öz sağlığında itmişdir.

-“Cefri-Əvhədi”-adından da göründüyü kimi cefr elmindən bəhs edir.

-“Ərəfat ül-Aşiqin və Ərəsət ül-Arifin” təzkirəsi. Tarixdə müəllifin adını yaşadan dəyərli bir əsər və qiymətli bir ədəbi mənbədir. Təzkirədə 3500-ə qədər şairdən 80 minə qədər beytin təqdim edildiyi məlumdur. Cahangir şahın əmri ilə h.q. 1036-cı ildə təzkirə ixtisar edilərək “Kəbeyi-İrfan” adı ilə yenidən tərtib edilir. Əksər tədqiqatçılar² “Entexabe-Kəbeye-Erfan” kitabını da ona aid edirlər. Bu əsər “Kəbeye-Erfan”dan çox sonra yazıldığına görə h.q. 1040-cı ilə qədər müəllifin sağ olduğunu təsdiq edir.

Farsdilli böyük təzkirələrin ilki -“Ərəfat ül Aşiqin və Ərəsət ül-Arifin”

Qeyd etdiyimiz kimi bu təzkirə iki il ərzində yazılmışdır. Lakin belə bir təzkirənin iki il ərzində yazıya alınmasının heç şübhəsiz böyük bir hazırlıq dövrü olmuşdur. Təqi Əvhədi Hindistana qədər çoxlu səfərlər etmiş, şəhərlər gəzmiş, şair və alimlərlə görüşmüş və gələcəkdə yazmaq ehtimalı olan bu təzkirə üçün bioqrafik məlumatlar və şeir örnəkləri toplamışdır. Bütün topladığı şeir nümunələrini bəyaz-məcmuə şəklində tərtib edən müəllif sonradan Aqrada olarkən onlara bioqrafialar da əlavə edərək təzkirəsini tamamlamışdır. Müəllif təzkirəsini h.q.1024-cü ildə tamamladığını yazsa da, bioqrafialardan məlum olur ki, o, h.q.1027-ilə qədər ona əlavələr etmişdir.

Təzkirə ümumi xarakterlidir və əlifba sırası ilə tərtib edilərək 28 “ərsə”yə-fəslə bölünür. Lakin bu fəsillərin özləri də üç “qörfə”yə-yarımfəslə bölünür: qədim

¹ Əvhədi Bəlyani, Təqiəddin, “*Sormeye-Soleymani*”, Təshihe-Məhmud Modəbbəri, Tehran, Mərkəze-nəşre-Daneşqahi, 1364 ş.

² Bax: Səid Nəfisi. “*Tarixe-nəzm və nəsr dər İran və dər zəbane-farsi*”. Tehran-1344, Çapxaneye-Mihən, c.I, səh.379-380; Doktor Seyyed Əlireza Nəqəvi, Təzkerenevisiye farsî dər Hendo Pakestan, Tehran-1964, çape “Elmi”. (s.163).

dövr şairləri, orta dövr şairləri və müasir dövr şairləri. Müəllif qədim və orta dövr şairləri haqqında yazarkən özündən əvvəl qələmə alınmış mənbələrə istinad etsə də, müasir dövr şairlərinin bir çoxu ilə şəxsən tanış olmuş, onların əsərlərini mütaliə etmiş, ədəbi məclislərdə bu əsərlər haqqında fikir bildirmişdir. Bu təzkirə h.q.X-XI əsr farsdilli ədəbiyyat haqqında məlumat verən ən dəyərli təzkirələrdən biridir. Müəllifin İrənin Şiraz, İsfahan, Qəzvin, Kaşan və s. kimi mühüm elmi və ədəbi mərkəzlərində yaşaması və o şəhərlərin elmi-ədəbi mühitini, ictimai həyatını dərinlən müşahidə edə bilməsi onun qələmindən çıxan hər bir fikrin mötəbərliyini artırır. Müəllif istifadə etdiyi mənbələrin adını xüsusi siyahı ilə təqdim etməsə də, bəzi şairlər haqqında yazarkən bu mənbələrin adını çəkir. Onlardan bəzilərini qeyd edirik: Çəhar Məqale, Şiraznamə, Tarixə-Səfəviyyə, Həbib əs-Siyər, Təbəğatə-Naseri, Təbsirət ül-Arifin, Tarixə-Humayuni, Tarixə-Şahroxi, Nezhət əl-Qülub, Tarixə-Beyhəqi, Nizam ət-Təvarix, Məqalət ül-Əbrar, Rövzət-üs-Səfa, Tarixə-Qozide, Hədiqət əl-Həqiqət. Ümumiyyətlə, tədqiqatçıların fikrincə bu təzkirə çoxsaylı zəngin ədəbiyyatdan istifadə edilməklə yazılmış bir əsərdir.

Təqi Əvhədi şairləri təqdim edərkən və onların yaradıcılığından örnəklər verərkən heç də hamısına eyni ölçü prizmasından yanaşmamış, bəzi şairlərin bioqrafiyasını, örnəklərə nisbətən, bəzi şairlərin isə şeir örnəklərini bioqrafiyalarına nisbətən az və ya çox vermişdir. Sözsüz ki, buna təzkirəçinin əlində olan materiallar da səbəb olmuşdur. Müəllif şair bioqrafiyalarını yazarkən qafiyəli nəsrədən istifadə etmiş və əksər hallarda bu cümlələrdə şairin adı ilə həm qafiyə olan sözlər işlənmişdir. Bu da əlyazmaşünasların fikrincə adların yazılışında katiblər tərəfindən buraxıla biləcək səhvlərin qarşısını qismən də olsa almağa kömək edən bir faktordur. Təzkirənin azsaylı əlyazma nüsxələrinin olmasına baxmayaraq ondan sonra yazılmış bütün ümumi təzkirələrdə bu əsərdən istifadə edilmişdir. Bu təzkirədə adları başqa mənbələrə düşməyən yüzlərlə şair təqdim edilir. Məsələn, Rəhməti Təbriz adlı Azərbaycan şairinin fars dilində yazılmış divanının dünyada yeganə nüsxəsi Bakıda, Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir və bu şair haqqında məlumata yalnız bu təzkirədə rast gəlik və başqa təzkirələr də ona istinad edir.¹

Bu təzkirə üç əlyazma nüsxəsi əsasında Zəbihullah Sahebkarı və Amene Fəxr Əhməd tərəfindən tərtib edilərək “Mirasi-Məktub” tədqiqat mərkəz tərəfindən h.q.

¹ Bax: Kataloqpersidskix rukopisey. T.Z. Baku: İzdalelstvo –Nurlan, (2007), (s.306-307).

1389-cu ildə 8 cilddə çap olunmuşdur. Bəzi İran alimlərinin¹ bu nəşr haqda yazdıqları rəylərdə müsbət fikirləri ilə yanaşı qəbul etdiyimiz tənqidi fikirlərinə baxmayaraq möhtəşəm bir iş ortaya qoyulmuş, əsərə ikinci bir həyat verilmişdir.

“Ərəfat ül-Aşiqin”də təqdim edilmiş şairlərin bölgələr üzrə sayı müxtəlifdir. Belə ki, Təqi Əvhədinin ən çox yaşadığı şəhərlərdən təqdim etdiyi şairlər sayca üstünlük təşkil edir. Bu sırada İsfahan və Şirazi misal göstərə bilərik.

Təzkirəçinin bu ədəbi mərkəzlərlə bağlı verdiyi məlumatlar Səfəvilər dövrü ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitini öyrənmək baxımından olduqca qiymətlidir.² Lakin şair başqa bölgələrin də şairlərini hər üç zaman kəsiyində, yəni həm qədim, həm orta, həm də müasir dövrlərə aid olan şairləri imkan daxilində təqdim etməyə cəhd edir.

“Ərəfat ül-Aşiqin”də Təbriz və ümumilikdə Azərbaycan şairləri haqqında tənqidi məqalə müəllifi olan Cəmşid Əlizadənin hesablamasına görə təzkirədə Dərbəndə qədər olan Azərbaycan torpaqlarında yaşamış 150-yə qədər Azərbaycan şairi haqqında məlumat yer almışdır.³ Təzkirədə Azərbaycan şairləri sırasında ən çox təmsil olunanlar Təbriz sənətkarlarıdır. Qədim, orta dövr və təzkirəçinin müasiri olan bu şairlərin sayı altmışı keçir. Onların sırasında Qətran Təbrizi, Əssar Təbrizi, Şərəfəddin Rami, Rəhməti Təbrizi kimi şairlərlə yanaşı az tanınan və ya heç tanımadığımız şair adlarına da rast gəlmək olar.⁴

Qeyd etdiyimiz kimi, Təqi Əvhədi qədim dövr şairlərini təqdim edərkən onlar haqqında xəbər verən ilkin mənbələrə istinad etmişdir. Bu baxımdan Qətran Təbrizinin təzkirədə verilmiş bioqrafiyası maraq doğurur. Təzkirəçi Qətranı özünəməxsus və təntənəli sözlərlə təqdim etdikdən sonra onun haqqında olan məlumatları Övfidən, Dövlətşah Səmərqəndidən əxz etdiyini yazır. Övfiyə daha çox etibar etdiyini deyir. Bu bioqrafiya təzkirəçinin hər şairlə bağlı məlumatlar əldə etmək üçün nə

¹ Səid Şəfiyun “*Nəğde-çape-Ərəfat ol-Aşeqin, mesdağı bəraye-bayestehaye-təshihe-təzkerehaye-ədəbiye-farsi*”. Mətnsənasiye-ədəbe-farsi, Şomareye-4 (24) Daneşqahe-Esfəhan-1393, (s.103-116).

² Bu haqda ətraflı bax: Nəfisə İrani. Ozae-ədəbiye-fars dər doureye-Səfəvi ba Təvəccoh be təzkereye – “*Ərəfat ol-Aşeqin*”. Costarhayi dər bareye – “*Ərəfat ol-Aşeqin*”, (s.31-49).

³ Cəmşid Əlizadə. “Şəarane-Təbriz və Azərbaycan dər Ərəfat ol-Aşeqin”. Qozaneşe-Miras. № 5-6, 1392, (s. 98-101).

⁴ Seyf Təbrizi, Şərif Təbrizi, Əbu Talib Təbrizi, Tövfi Təbrizi və başqa adlar sonrakı təzkirələrə məhz “*Ərəfat ül-Aşiqin*” təzkirəsinin verdiyi ilkin məlumatlar əsasında düşmüşdür.

qədər geniş araşdırma apardığını əyani şəkildə göstərir. Qətranın doqquz min beytdən artıq həcmdə divanı olduğunu, şeirlərinin bir çoxunun Rudəki şeirləri ilə qarışdığını və bu şeirlərin şəksiz Qətrana aid olduğunu, səhv olaraq Qətrana aid edilən bir məsnəvinin isə Zülali təxəllüslü şairə aid olduğunu yazır. Əvhədi dövrün bir çox tanınmış şairlərinin Qətranın şagirdləri sırasında olduğu fikrindədir.¹ Təzkirədə Qətran şeirlərindən 171 beyt təqdim edilir.

Təqi Əvhədi başqa bir Təbriz şairi Əssar Təbrizini də eyni təmtəraqlı təşbihlərlə təqdim etsə də onun əsərlərindən yalnız “Məhr və Müştəri” məsnəvisinin adını çəkir və bu əsərin yüksək sənətkarlıq nümunəsi olduğunu qeyd edir.²

Orta dövr şairləri sırasında təqdim edilən tanınmış şairlərdən biri də poetikaya dair məşhur əsərlər müəllifi Şərəfəddin Ramidir. Əvhədi Raminin Rəşidəddin Vətəvatın məşhur “Hədayiq əs-Sehr” əsəri müqabilində “Hədayiq əl-Həqayiq” adlı əsər yazdığını və bu əsərin poetikaya aid əsərlər sırasında çox yüksək dəyərə malik olduğunu qeyd edir.³ Raminin ölüm tarixini də (h.q. 795) qeyd edən təzkirəçi bu haqda yazılmış bir neçə maddeyi-tarixi də nümunə gətirir. Onun Xacə Əbdülqadir Marağayi ilə şeir və sənət haqda olan söhbətlərinin də təzkirədə verilməsi xüsusi marağa səbəb olur və təzkirəçinin geniş erudisiyasından xəbər verir.⁴

Təqi Əvhədi bu təzkirəsində son dövr şairləri sırasında təqdim etdiyi Rəhməti Təbrizi haqqında kiçik, lakin böyük əhəmiyyət kəsb edən məlumatı verməyədi divanının yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dünyada yeganə əlyazma nüsxəsi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan Rəhməti Təbrizi haqqında biz demək olar ki, heç nə bilməyəcəkdik.⁵

Təqi Əvhədi müasiri olduğu şairlərin hansı ilə şəxsən görüşdüyünü, hansı ilə görüşə bilmədiyini xüsusi qeyd edir. Məsələn, Tövfi Təbrizi ilə bağlı yazıda onunla

¹ Təqi Əvhədi. “*Ərəfat ül-Aşiqin...*” c.VI, (s.3357-3371)

² Yenə oarada, (s.3749-3752). Əssar Təbrizinin “*Məhr və Müştəri*” əsəri mərhum əlyazmaşünas və şair Məmmədəğa Sultanov tərəfindən yüksək sənətkarlıqla fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir: Əssar Təbrizi. *Məhr və Müştəri* (tərcümə edən: Məmmədəğa Sultanov) Bakı: Yazıçı, (1988). (272 s).

³ Bu əsər haqqında bax: Nizami Məhərrəmov. Şərəfəddin Rami Təbrizi və onun “*Hədayiq ül-Həqayiq*” əsəri. Bakı, Nurlan-2007; Şərəfəddin Raminin poetikaya həsr olunmuş ikinci əsəri olan “*Ənis ül-üşşaq*”, hazırladığı müqayisəli mətn əsasında Nəzakət Məmmədli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və 2012-ci ildə Bakıda çap edilmişdir.

⁴ Təqi Əvhədi. “*Ərəfat ül-Aşiqin...*” c.III, (s.1563-1566).

⁵ Təqi Əvhədi. “*Ərəfat ül-Aşiqin*”. (c.III), (s. 1594).

görüşüb söhbət edə bilmədiyini qeyd etsə də,¹ başqa şair-Həsən bəy Əczi Təbrizi ilə bol-bol söhbətlər etdiyini, bir-biri üçün şeirlər oxuduğunu yazır.²

Təzkirədə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli xüsusi məhəbbətlə təqdim edilir. Onun Şah Təhmasib və Sultan Murad zamanında Bağdadda yaşadığını və üç dildə şeir yazdığını qeyd edir.³

Təzkirədə Füzulinin oğlu Fəzli Bağdadi də təqdim edilir. Onun da atası kimi üç dildə şeirlər yazdığı vurğulanır. Təqi Əvhədi Fəzli haqda yazdığı bioqrafiyada yəhudilərin başlarına qırmızı bağlamaları haqda Osmanlı sultanının verdiyi fərmana cavab olaraq Fəzlinin türkcə yazdığı qitə və onun səs küyə səbəb olması haqda olan məlumatı verir.⁴ Şah Qasım Ənvar ilə bağlı verdiyi bioqrafiyada bu filosof şairin həyatını, səfərlərini və yaradıcılığını çox qısa və lakonik şəkildə məharətlə təsvir və təqdim edə bilir.⁵

Təbrizin qədim dövr şairləri sırasında Hüمام Təbrizi ilə bağlı verdiyi yazı da maraq doğurur. Əvhədi bu şairin Təbriz kübarlarından olduğunu yazmaqla yanaşı, ona böyük dəyər verdiyini, Mövlana Qütbəddinin müasiri və Xacə Nəsirəddinin şagirdi olduğunu qeyd edir. Onun h.q. 714-cü ildə Təbrizdə vəfat etdiyini bildirir.⁶

Təqi Əvhədi Ordubad şairlərindən beş nəfərin bioqrafiyasını və yaradıcılıqlarından örnəklər təqdim edir. Onlardan biri orta dövr şairlərinə aid olan Ziyayi Ordubadi, dördü isə müasir dövrə aid etdiyi Hatəm bəy Ordubadi, Rami Ordubadi, Fikri Ordubadi və Mirzə Kafi Münşi Ordubadidir.⁷

Təzkirədə təqdim edilmiş on bir Ərdəbil şairindən yalnız biri - Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbili⁸ qədim dövrə aiddir, qalanları hamısı müəllifin yaşadığı müasir dövr şairləri sırasındadır⁹: İmam Ərdəbili, Hami Ərdəbili, Hicazi Ərdəbili, Mövlana Hüseyn Ərdəbili, Mövlana Həmdulla Ərdəbili, Fütuhi Ərdəbili, Mövlana Fərdi

¹ Yenə orada, (c.IV), (s.2494).

² Yenə orada, (c.V), (s. 2899)

³ Yenə orada, (c.V), (s. 3297-3299).

⁴ Yenə orada, (c.V), (s. 3299-3300).

⁵ Yenə orada, (c.VI), (s. 3395-3402).

⁶ Yenə orada, (c.V), (s. 4640-4643).

⁷ Yenə orada, (c.IV), (s.2403-2404); (c.II), (s.1200-1201); (c.III), (s.1587); (c.V), (s.3310-3311); (c. VI), (s.3597).

⁸ Təqi Əvhədi. “İ” (c.IV), (s.2298-2300)

⁹ Yenə orada, (c.I), (s.677); (c.II), (s.1206); (c.II), (s.1209); (c.II), (s. 1231); (c.II), (s. 1251); (c.V), (s. 3256); (c.V), (s. 3264); (c. VI), (s. 4040); (c. VII), (s. 4518); (c.VII), (s.4574)

Ərdəbili, Məhrəmi Ərdəbili, Nuri Ərdəbili və Varisi Ərdəbili.

Təzkirədə Şirvan şairləri iki adda təmsil olunur: Şirvan və Şərvan. Sözsüz ki, bunların hər ikisi eyni coğrafi məkana aiddir və biz onları Şirvan adı altında təqdim edəcəyik. Burada qədim dövrə aid olan şairlər Xaqani Şirvani, Zülfıqar Şirvani, Xacə İzzəddin Şirvani, Fələki Şirvanidir.¹ Burada Xaqanini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Çünki, “Təzkirəçinin Şirvan şairləri haqqında verdiyi məlumatlar və onların yaradıcılığı ilə bağlı yürütdüyü fikirlər çox maraqlı və bu gün belə öz əhəmiyyətini itirməyib. Bu şairlər sırasında Xaqani Şirvani şairlərinin nə qədər mürəkkəb və dərin qatlara malik olmasını və hər bir misrasının şərhlə ehtiyacı olduğunu onun “sufiyanə və mücərrədanə” həyat tərzi ilə izah edir”.² Bu dahi Azərbaycan şairinin əsərlərini əsrlər boyunca tədqiq edən, o misralarda olan sufiyanə rəmz və mənaları açmağa çalışan alimlər sırasında gənc tədqiqatçı Könül Hacıyevanın araşdırmaları bu sarıdan diqqət doğurur və maraqlıdır. Onun “Xaqani sırf sufi şairi olmasa belə, təsəvvüfi ideyalarla zəngin ədəbi irsə sahib sənətkarımızdır” fikrini Təqi Əvhədinin neçə əsr bundan əvvəl bu haqda gəldiyi qənaətinin təsdiqi hesab etmək olar.³ Orta dövr şairləri sırasında Atəşi, Əbu Tahir, Bədrəddin, Fəthi, Nəcmi, Qazi Şirvani və Mövlana Kəmaləddin Məsud Şirvani təqdim olunur.⁴ Son dövr şairlərindən yalnız iki şair təqdim edilir: Məsud Şirvani və Dərviş Ətiqi Şirvani.⁵

Təqi Əvhədinin təqdim etdiyi Gəncə şairlərinin hamısı qədim dövrə aid olan şairlərdir. Bu sırada dahi Nizami Gəncəvi və məşhur rübai ustası Məshəti Gəncəvidən əlavə Pur Xətib Gəncəvi, Ustad Qəvami Xəbbaz Gəncəvi və Müqisi Gəncəvi də yer almışdır.⁶ Bu şairlərin yaradıcılığını yüksək və təmtəraqlı sözlərlə dəyərləndirən təzkirə müəllifi bütün başqa qədim dövrlərə aid şairlərin bioqrafiyaları kimi bunlarda da özündən əvvəl yazılmış təzkirələrə istinad etdiyindən bəzi hallarda əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilməyən faktların təkrarına yol vermişdir. Təzkirədə

¹ Yenə orada, (c.II), (s.1269); (c.III), (s.1433); (c. VII), (s.2610); (c. V), (s.3178)

² Yenə orada, (c. III), (s.1269-1271).

³ Hacıyeva Könül. *Təsəvvüf simvolikasının Xaqani əsərlərindəki təəcəssümü*.

Metafizika.Beynəlxalq fəlsəfi və fənlərarası araşdırmalar jurnalı. 1(4) 2018. (s.59-75)

⁴ Təqi Əvhədi. “Ərəfat ül-Aşiqin”, (c.I), (s.438); (c.I), (s.417); (c.II), (s.765); (c.V), (s.3196); (c. VI), (s.3355); (c.VI), (s.3940).

⁵ Yenə orada, (c.VI), (s.4105); (c.V), (s.2899).

⁶ Təqi Əvhədi. “Ərəfat ül-Aşiqin”. (c.II), (s.723); (c.VI), (s.3385); (c.VI), (s.3850); (c.VI), (s.3891); (c.VII), (s.4279)

Azərbaycanın Marağa, Qəzvin, Dərbənd və başqa şəhərlərindən çıxmış şairlər haqqında da məlumat verilir, əsərlərindən nümunələr təqdim olunur. Əlbəttə bütün başqa Orta əsrlər ədəbi təzkirələri kimi bu təzkirənin də hər bir konkret şairlə bağlı müqayisəli təhlil və tədqiqə ehtiyacı vardır. Lakin bütün kəm-kəsirlərinə baxmayaraq bu təzkirə farsdilli təzkirələr içərisində farsdilli ədəbiyyət tarixinin, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi baxımından olduqca dəyərli mənbədir.

Nəticə

“Ərəfat ül-Aşiqin”dən sonra yazılmış demək olar ki, bütün təzkirələrdə bu əsərdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, Əhməd Gülçin Məaninin fikrincə təzkirəsini Hindistanda qələmə almış başqa bir farsdilli təzkirəçi Əliqulu xan Vaheh Dağıstaninin “Riyaz üş-Şüəra” təzkirəsinin “Ərəfat”ın yazıldığı dövrə qədər olan hissəsində bütünlüklə bu təzkirəyə istinad olunur.¹ Digər farsdilli təzkirələr müəllifi Rzaqulu xan Hidayətin də əsərlərində bu təzkirədən gen-bol bəhrələndiyinin şahidi oluruq. Farsdilli təzkirəçiliyə öz töhfələrini vermiş Azərbaycan əsilli alimlər Məhəmmədli Tərbiyətin², Əziz Dövlətabadinin³ və başqa müəlliflərin əsərlərində bu mənbəyə istinad olunmuş, ondan dəyərli bir qaynaq kimi istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Avhadi Taqiaddin. (1389). *Arafat ul-Ashiqin va Arafat ul-Arifin*. Tashih: Zabihollah Sahebkarı va Amene Faxr Ahmad. Nasher: Mirase-Maktub. Tehran 8 c. 80+5494 s.
2. Alizada Chamshid. (1392). *Shaerane-Tabriz va Azarbaychan dar Arafat ol-Asheqin*. Qozareshe-Miras, Azar-Esfand, s. 98-101.
3. Assar Tabrizi. (1988). *“Mehr va Mushtari*. (Farschadan tarchuma, muqaddima va sharhlar: Mammadaga Sultanov), Bakı: Yazıçı, 272 s.
4. Doktor Seyyed Alireza Naqavi. (1964). *Tazkerenevisiye-farsi dar Hendo Pakestan*, Chape- “Elm”, Tehran sah.163

¹ Əhməd Qolçin Məani. (1350), *Tarixe Təzkirehaye-Farsi*. 2 cildə. Entəşarate-Daneşqahe-Tehran, (II cild), (s.10).

² Məhəmmədli Tərbiyət, (1377), *“Daneşməndane-Azərbaycan”*. Be kuşeşe – Qılamreza Təbatəbai Məcd. Tehran, (655 s.)

³ Əziz Dövlətabadi. (1377), *“Söxənvərane – Azərbaycan”*. Entəşarate – Sotude. 2 cildə. Təbriz, (1105 səh.)

5. Dovlatabadi, Aziz. (1377). *Soxanvarane-Azarbaychan*. Entesharate-Sotide. 2 c. Tabriz 1105 s.
6. Hacıyeva Konul. *Tesevvuf simvolikasinin Xaqani eserlerindeki tecessumu*. Metafizika beynəlxalq felsefi və fənlərəarası arasdırmalar jurnalı, 1 (4) 2018. (s. 59-75)
7. İrani, Nafise. (1393). *Ozæ-adabiye-fars dar doureye-Safavi ba tavachoh be tazkereye-Arafat ol-Asheqin*. Machalleye-Zamimeye-Ayeneye-Miras, Mordad, SHomare 35., Mirase-Maktub, s.31-49.
8. *Kataloq persidskix rukopisey*. (2007). т.3., İzd. Baki: Nurlan, s.306-307
9. Maani, Ahmad Qolchin. (1348). *Tarikhe-tazkirehaye-farsi*. Entesharate-Daneshqæhe, Tehran, 2 c., Tehran 1350 765+1006 s.
10. Maharramov Nizami. (2007). *Sharafaddin Rami Tabrizi va onun "Hadayiq ul-Hadayiq" asari*. Bakı, Nurlan
11. Nafisi, Said. (1344). *Tarixe-nazm va nasr dar Iran va dar zabane – farsî*, Chapxaneye – Mihan, Tehran I c., sah. 379-380
12. Rami, Sharafaddin. (2012). *"Anisul-Ushshaq"*. Muqayisali matnin tartibi va tarchuma: Nazakat Mammadli. Bakı. Elm va Tahsil
13. Shafiyun, Said. (1393). *Nagde-chape-Arafat ol-Asheqin, mesdagi baraye-bayestehaye-tashihe-tazkirehaye-adabiye-farsi*. Matnshenasiye-adabe-farsi (elmi-pajuheshi) Daneshqæhe-Esfahan. Somareye 4, zemestan s.103-116.
14. Seyyed Ali Ale– Davod. (1374). *Arafat ol-Asheqin, seyri dar ahval va Asare-moallefe-an*. Nameye-Farhandestan, Shomare 3, sah. 33-53
15. Tarbiyat, Mahammadali. (1377). *Daneshmandane-Azarbaychan*. Be kusheshe – Qolamreza Tabatabai Machd. Tehran 655 s.

Dr. Akram Baghirov

***The Tazkira "Arafat ul-Ashiqin va Arasat ul-Arifin" and the
Azerbaijani Poets
(abstract)***

One of the significant sources in research of the classical Persian poetry is tazkira. Various nations or people lived in the territories of today's Turkey, Central Asia and India also could use the Persian language, which had always been considered a poetical language in the East. That's why, we can meet the poets of these nations in the Persian tazkiras too. One of the important sources is the tazkira "Arafat ul-Ashiqin va Arasat ul-Arifin" written by Taqiaddin Mahammad Avhadi (h.973-1040/1565-1631), an Iranian poet and literary man lived during the years 1022-1024 in India. The author, who lived in the Safavid period, wrote this tazkira after his migration from Iran to India, at the time of Jahangir shah's reign

(h.1014-1037) in Agra. This tazkira provides the information about three thousand and five hundred poets based on numerous sources and covered the great period, including the formation of the Persian poetry and the years of the poet's period. The author divides the tazkira according to the 28 letters of the Persian alphabet while every part was subdivided into three parts which are the poets of the Ancient period, the poets of the Middle Ages and poets of the contemporary period. Providing the information about the poets of the Ancient period and the Middle Ages, Avhadi bases on the sources. But the poets of the third category were his contemporaries, he met them personally, so, the information he gave about them is very valuable.

This source is considered the most voluminous work among the Persian tazkiras. This tazkira was used almost in all tazkiras written afterwards.

The scientific-critical text of this tazkira was published in Iran in h.1389 (2010) in eight volumes on the basis of three manuscript copies. Zabiollah Saheb-kari and Amene Fakhr-Ahmad, the Iranian scholars, were not satisfied with three copies they got, so they used numerous literary- historical sources to compile the most comprehensive text.

For the first time, the article gives the detailed information about this tazkira, its Iranian published version and the Azerbaijani poets presented in it.

Keywords: Taqi Avhadi, Arafat ul-Ashiqin va Arasat ul-Arifin, tazkira, Azerbaijan, Tabriz, Ardabil, Shirvan.

Др. Акрам Багиров

**Тазкира «Арафат Уль – Ашигин ва Арасат Уль – Арифин» и
Азербайджанские поэты
(резюме)**

Одним из важных источников в изучении классической персоязычной поэзии является литературная тазкира. Народы, жившие на обширных территориях Ближнего Востока, Центральной Азии и Индии, помимо своего родного языка, использовали и персидский язык, который являлся языком поэзии на Востоке. По этой причине, среди поэтов, включенных в персоязычные тазкиры, часто встречаются и представители этих народов. Одним из таких важных литературных источников является тазкира «Арафат уль – Ашигин ва Арасат уль – Арифин», написанная в Индии в 1022-1024 (х.) годах поэтом и литературоведом иранского происхождения Тагаадином Мухаммедом Авхадом (973-1040х.з/1565-1631г.). Автор, который жил в период Сефевидов, написал эту работу во время правления Джахангир шаха (1014 – 1037х.з.) в Агре, после эмиграции из Ирана в Индию. Этот труд составлен на основе много-

численных письменных источников и охватывает период от самых истоков персидской поэзии до эпохи, в которую жил сам автор. Здесь имеется информация почти о 3500 поэтах. Тазкира состоит из 28 «арсе», соответствующим 28 буквам в персидском алфавите. В свою очередь, каждая «арсе» подразделяется на 3 «горфе» - это поэты древнего, среднего и современного автору периодов. Необходимо отметить, что информация о поэтах древнего и среднего периода взята исключительно из письменных источников. Поэты же третьего периода являлись современниками автора. По этой причине эта информация, по сравнению с предыдущими периодами, является более достоверной.

Научно-критический текст этой тазкиры был опубликован на основе трех рукописных копий в восьми томах в 1389 х.ш.(2010) научно-исследовательским центром «Мирасе-Мактуб». Однако, при подготовке критического текста к печати персидские ученые Забиуллах Сахебкар и Амене Фахр-Ахмад не довольствовались теми тремя копиями, которые находились у них в руках. Для составления полноценного текста они также использовали ряд исторических и литературных источников.

В статье представлена обширная и многосторонняя информация об этой работе, а также о ее иранском издании и представленных там азербайджанских поэтах.

Ключевые слова: Таги Авхади, «Арафа уль – Ашигин ва Арасат уль - Арифин», тазкира, Азербайджан, Табриз, Ардабиль, Ширван.

Məqalə redaksiya daxil olmuşdur: 15.11. 2019

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 27.11. 2019

Çapa qəbul edilmişdir: 02.12. 2019